

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No.33, Spring & Summer 2025 pp.163-182

Receive: 25/10/2024

Accepted: 15/03/2025

Allah's Infinite Existence from Ahl al-Bayt's Perspective

Rouhollah Souri*

Assistant Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, Khwarazmi University, Tehran, Iran
souri@khu.ac.ir

Mohammad Shirvany

Assistant Professor, Department of Education, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
shirvany@sbu.ac.ir

Abstract

Most Islamic thinkers consider Allah infinite. However, they differ in their interpretations of His infinitude, each attributing their perspective to Islam. Infinitude has various meanings, including numerical, extensive, intensive, and comprehensive infinity. Different schools of thought accept some of these meanings while rejecting others. But what is Islam's perspective on this matter? The present study, employing a descriptive-analytical method, seeks to examine Ahl al-Bayt's sayings regarding Allah's infinite existence and to ascertain their perspective as the most eminent sages of their time. The key findings of this study are as follows: Ahl al-Bayt views Allah's infinite existence as nearly self-evident and sees its denial as equivalent to denying Allah. They assert that finitude necessarily entails being created and that pure monotheism is founded upon divine infinitude. In addition, they have formulated a unique argument for Allah's infinite existence, unparalleled in philosophical texts. Many of these points are also in Mulla Sadra's ultimate philosophical outlook, highlighting the fundamental congruence between Sadrian mystical thought and Ahl al-Bayt's perspective.

Keywords: Allah's Infinite Existence, Infinitude, the Negation of Limits, Indeterminacy, Ahl al-Bayt (AS).

Introduction

The Islamic tradition's theologians, philosophers, and mystics consider divine existence infinite. Theologians regard only Allah's actions as infinite, whereas philosophers extend this infinitude to His essence. Some philosophers, however, limit divine infinitude to the intensity (perfection) of His essence while confining His existential openness to a specific domain. Some others, following the mystics, consider His existential openness infinite; namely, His existence has no boundaries and encompasses all realms of being. Mulla Sadra, in particular, considers both His intensity and existential openness infinite and sees this as a foundation for *the individual unity of existence*.

Each of these intellectual traditions attributes its interpretation to religious texts. But what do the leaders of Islam, namely Ahl al-Bayt (AS), say on this matter? Do they affirm Allah's infinite existence? If so, do they extend this infinitude to His essence? And if they do, how do they conceptualize the infinity of the divine being? This study seeks to answer the above-mentioned questions.

As far as the author knows, this study has no direct precedent. However, related studies include 1) comparisons

*Corresponding author

Souri, R. and Shirvany, M. (2025). Allah's Infinite Existence from Ahl al-Bayt's Perspective. *Comparative Theology*, 16(1), 163-182.

between existential and quantitative infinitude, 2) investigations into the concept of infinity in Islamic theology and philosophy and its application to Allah, 3) discussions on Allah's infinite existence based on the principle of *basit al-haqiqah* (Simple in Nature): its challenges and responses, and 4) misconceptions regarding infinity. The last of these studies presents a view contrary to the one proposed in this study, originating from the writings of theologians such as Fakhr al-Din al-Razi, 'Aḍud al-Din al-Ijī, and Sharif al-Jurjani.

Allah's infinite existence and *the individual unity of existence* are closely related. While the latter has received extensive scholarly attention, the former remains neglected. The scarcity of research on this topic underscores the need for further study. Moreover, none of the existing works examine divine infinitude from the perspective of Ahl al-Bayt, making the present study all the more necessary. The author has previously explored *infinity* based on mystics and transcendent philosophy. This study is dedicated exclusively to Ahl al-Bayt's perspective. Given the complexity of this subject, a comprehensive examination of the philosophical, mystical, and theological dimensions of divine infinitude requires multiple studies rather than a single paper.

Materials and Methods

This study is foundational in its objective, aiming to uncover Islamic religious leaders' views on Allah's infinite existence. It adopts a problem-centered rather than text-centered approach, gathering data from religious texts and software and analyzing the information through a descriptive-analytical method. Among the hadith collections that record the sayings of the Ahl al-Bayt, two books—*Tawḥīd al-qadīq* and the section on Tawḥīd in *qṣṣ l al-Kaḥī*—stand out for their reliability in both content and chain of transmission, making them the primary focus of this study.

The research proceeded in four stages: A line-by-line examination of *Tawḥīd al-qadīq* and the *Tawḥīd* section of *uṣū l al-Kaḥī* to collect relevant narrations, supplemented where necessary with hadiths from other sources; Categorization of the collected narrations into three groups: *explanation*, *proof*, and *implications*; Comparative analysis within each category, leading to a final synthesis of findings; A comparative evaluation of the Islamic doctrinal position with Mulla Sadra's ultimate philosophical stance. Although this study primarily focuses on Ahl al-Bayt's sayings, its approach is not narrative: their sayings are analyzed for their ontological significance rather than merely their religious sanctity. In other words, Ahl al-Bayt are regarded as the greatest sages of their time, and this study examines their philosophical perspective on Allah's infinite existence.

Research Findings

In Ahl al-Bayt's perspective, Allah's infinitude is so self-evident that its denial amounts to His rejection, a misunderstanding of His nature, or an act of blasphemy. Several religious texts employ divine infinitude to negate deficiencies such as corporeality, spatial limitation, and being born. In logical reasoning, the middle term of a syllogism must be more evident and intelligible than the conclusion. Therefore, if Allah's corporeality is untenable, His infinitude must be even more apparent.

The clarity of Allah's infinity is such that it sometimes forms the foundation of monotheism: reason testifies that every finite being is created. If Allah's existence is infinite, there is no other being besides Him; if no other being exists, assuming a second god is impossible. This use of divine infinitude as proof of absolute monotheism represents a rigorous and refined theological argument. For Ahl al-Bayt, anything finite must be a creation, so Allah must be infinite. They affirm that divine infinitude is not exclusive to Islam; previous prophets also emphasized this point.

One might ask: Given the abundance of textual evidence, why do some theologians continue to resist attributing infinitude to Allah's existence? The answer lies in their attempt to avoid the requisite, i.e., individual unity of existence, by rejecting its prerequisite, Allah's infinite existence. They argue that negating limits from Allah refers only to negating quantitative limitations. Since Allah is not corporeal, He has no quantity; thus, quantitative limitations do not apply to Him. This is akin to negating blindness from a wall, which does not imply that the wall can see. Being *finite* and *infinite* is treated as a privation (*'adam*) and acquisition (*malakah*), both of which can be negated in a subject that lacks the relevant attribute altogether. However, this response is flawed. Words are assigned to meanings in a conceptual sense, not to specific instances. The meaning of *limit* is finitude, but finitude takes on a meaning appropriate to each entity. Theologians have interpreted *finite* and *infinite* only in a quantitative sense and deemed their negation from an immaterial referent permissible. However, the term *limit* also has immaterial and existential meanings, which are contradictory and cannot be negated. Thus, Allah's existence is either *finite* or *infinite*. Since finitude entails numerous invalid implications, Allah must be infinite.

Discussion of Results and Conclusions

Ahl al-Bayt (AS) regards the infinity of Allah's existence as self-evident and considers its denial equivalent to denying Him. They also view infinite existence as the foundation of divine monotheism. The clarity of infinity has sometimes led to its use as a middle term to negate certain deficiencies attributed to Allah. They have also associated finitude with being created, excluding Him from finitude. Additionally, sayings emphasizing the indeterminacy, simplicity, and absolute purity of Allah's existence, upon deeper reflection, also imply His infinity. The Ahl al-Bayt have proven Allah's infinity through a unique argument not found in the works of other philosophers. They have also outlined its implications, such as *the individual unity of existence*, *the negation of incarnation and interpenetration*, *the incomprehensibility of Allah's essence*, *the reinterpretation of essential monotheism*, and *the transcendence of the divine essence over Allah's name*. Among the intellectual groups in the Islamic world, the mystical perspective of Mulla Sadra aligns most closely with Ahl al-Bayt's views. Although this alignment is not absolute, minor inconsistencies do not detract from the overall harmony.

وجود نامحدود خدا از دیدگاه اهل بیت

روح‌الله سوری* , استادیار گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

souri@khu.ac.ir

محمد شیروانی، استادیار گروه معارف، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

shirvany@sbu.ac.ir

چکیده

بیشتر اندیشمندان اسلامی خداوند را نامحدود می‌شمارند؛ اما در تفسیر نامحدودبودن او اختلاف دارند و هر یک دیدگاه خود را به دین اسلام نیز نسبت می‌دهند. عدم تناهی معناهایی گوناگون مانند عدی، مدی، شدی و سعی دارد که هر یک از گروه‌های فکری برخی را می‌پذیرند و برخی را نفی می‌کنند. به راستی، دیدگاه اسلام در این باره چیست؟ پژوهش پیشرو با روش توصیفی — تحلیلی می‌کوشد سخنان اهل بیت (ع) را درباره وجود نامحدود خدا بررسی کند و دیدگاه ایشان را، به عنوان برترین حکیمان روزگار، به دست آورد. مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش از این قرار است: اهل بیت (ع) وجود نامحدود خدا را قریب به بدیهی می‌دانند و انکار آن را به معنای انکار خداوند می‌شناسند. ایشان محدودبودن را ملازم با مخلوقبودن می‌دانند و توحید ناب را بر عدم تناهی استوار می‌کنند. همچنین، برهانی بر وجود نامحدود خدا برپا کرده‌اند که همانندی در متون فلسفی ندارد. بیشتر این نکته‌ها در نگاه نهایی ملاصدرا نیز دیده می‌شود که این نکته هم‌خوانی کلان نگاه عرفانی صدرا با دیدگاه اهل بیت (ع) را نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

وجود نامحدود خدا، عدم تناهی، سلب حد، تعیین‌ناپذیری، اهل بیت.

* مسؤل مکاتبات

سوری، روح‌الله و شیروانی، محمد. (۱۴۰۳). وجود نامحدود خدا از دیدگاه اهل بیت، *الهیات تطبیقی*، ۱۶ (۱)، ۱۶۳-۱۸۲.

۱- مقدمه

متکلمان، فیلسوفان و عارفان سنت اسلامی وجود الهی را نامحدود می‌دانند (بوعلی سینا، ۱۴۰۴ق.الف، ص. ۳۶۲؛ سهروردی، ۱۳۷۵، ج. ۱۶۹/۲؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج. ۱۷۵/۶؛ ابن عربی، بی‌تا، ج. ۲۱۲/۲).^۱ اما اختلاف‌هایی عمیق در تفسیر آن دارند. متکلمان از انتساب نامحدودی به ذات الهی پرهیز می‌کنند و فقط افعال او را نامحدود می‌شمارند (جرجانی، ۱۳۲۵ق، ج. ۱۳۸/۴-۱۳۹؛ رازی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۰/۲).^۲ فیلسوفان عدم تناهی را افزون بر افعال به ذات نیز نسبت می‌دهند؛ اما تفسیرهایی گوناگون از عدم تناهی ذات به دست می‌دهند. برخی فقط شدت (کمال) وجودی ذات را نامتناهی می‌دانند و او را در جایگاه وجودی ویژه‌ای محدود می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ج. ۳۵۰/۲). گروهی دیگر افزون بر شدت نامتناهی، سعه (گستره) وجودی نامتناهی را نیز می‌پذیرند؛ به این معنا که وجود او هیچ مرزی ندارد و همه جایگاه‌های وجودی را فرا گرفته است؛ اما این سعه نامتناهی را نافی وجودهای دیگر نمی‌دانند و باور دارند وجود نامحدود خدا در وجودهای محدود آفریدگان تداخل می‌کند (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، صص. ۷-۲۸). اما صدرالمألهین در دیدگاهی نهایی خویش، همانند عارفان، سعه نامتناهی ذات را گواه وحدت شخصی وجود او می‌دانند (بنگرید به: سوری، ۱۴۰۲، صص. ۴۲۰-۴۲۱).

جالب آنکه همه این گروه‌ها به ویژه متکلمان، خوانش خود را به متون دینی نسبت می‌دهند؛ اما به راستی پیشوایان دین اسلام یعنی اهل بیت (ع) چه می‌گویند؟ آیا وجود خداوند را نامحدود می‌دانند؟ اگر آری، آیا این نامحدودی را به ذات نیز نسبت می‌دهند؟ اگر آری، چه خوانش ویژه‌ای از عدم تناهی ذات به دست می‌دهند؟ اگرچه راهی مستقیم به کشف آنچه در ذهن و دل ایشان

است نداریم، پژوهش پیشرو برای پاسخ به این پرسش‌ها در سخنان اهل بیت (ع) کاوش می‌کند. از میان متن‌های روایی، دو کتاب توحید صدوق و اصول کافی از نظر سند و محتوا شایستگی بیشتری دارند؛ از این رو، در گام نخست، سطر به سطر توحید صدوق و بخش توحید از اصول کافی جست‌وجو و روایات مربوط گردآوری و گاه با احادیثی از کتاب‌های روایی دیگر تکمیل شدند. در گام دوم، روایات در سه گروه «تبیین»، «اثبات» و «پیامدها» دسته‌بندی شدند. و در گام سوم، روایات هر گروه در کنار هم قرار گرفتند و جمع‌بندی نهایی انجام شد. در گام چهارم، برآیند دیدگاه دین با دیدگاه‌های عرفانی ملاصدرا نسبت‌سنجی شد. اگرچه این پژوهش بر تبیین سخنان اهل بیت (ع) سامان می‌یابد، رویکرد نقلی ندارد؛ زیرا این سخنان برای جنبه‌های هستی‌شناختی‌شان مورد توجه قرار می‌گیرند. به دیگر سخن، اهل بیت (ع) خود برترین حکیمان روزگار هستند و پژوهش کنونی دیدگاه فلسفی ایشان درباره وجود نامحدود خدا را بررسی می‌کند.

تا جایی که نگارنده جست‌وجو کرد، مسئله این پژوهش پیشینه‌ای ندارد؛ اما آثاری که نزدیک به آن هستند عبارت‌اند از: ۱. «مقایسه نامحدود وجودی با نامحدود کمی» (سوری و بیگری، ۱۳۹۵، صص. ۵۹-۸۴). ۲. «بررسی مفهوم نامتناهی در کلام و فلسفه اسلامی و اطلاق آن بر خداوند» (جعفریان و گرجیان، ۱۳۹۳، صص. ۵-۳۴). ۳. «معناشناسی نامتناهی در فلسفه و کلام اسلامی» (رحیمی و بنیلنی، ۱۳۹۷، صص. ۹-۳۱). ۴. «وجود نامحدود خدا بر مبنای قاعده بسیط الحقیقه؛ چالش‌ها و پاسخ‌ها» (سوری و گرجیان، ۱۳۹۶، صص. ۱-۳۶). ۵. «تداخل وجودی خداوند و مخلوقات» (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، صص. ۷-۲۸). ۶. «وجود نامحدود خدا از نگاه استاد مصباح و ارزیابی آن بر پایه دیدگاه نهایی

^۲ شاید دلیل این رویکرد آن باشد که اگر ذات نامتناهی شد، جایی برای غیر نمی‌گذارد و به وحدت شخصی وجود می‌انجامد؛ از این رو، متکلمان برای پرهیز از پیامد نامحدودی (وحدت شخصی وجود)، خود آن را نیز نمی‌پذیرند.

^۱ برخی اندیشمندان غربی نیز چنین دیدگاهی دارند (بنگرید: ژیلسون، ۱۳۶۶، ص. ۸۲؛ اسپنوزا، ۱۳۷۶، صص. ۶-۶۷).

صدرالمُتألهین» (سوری، ۱۴۰۲، صص. ۴۱۵-۴۳۵). ۷. «اوهام، پیرامون نامتناهی» (میلانی، ۱۳۷۷، صص. ۱۶۰-۱۶۶). مقاله اخیر دیدگاهی مخالف با پژوهش پیشرو دارد. خاستگاه این نگاه مخالف به نوشته‌های متکلمانی همچون فخر رازی، عضدالدین ایجی و شریف جرجانی بازمی‌گردد (رازی، ۱۴۰۷، ج. ۸۰/۲-۷۷؛ جرجانی، ۱۳۲۵، ج. ۱۳۹/۴-۱۳۸). بنیان‌گزاران و پیروان «مکتب تفیک» نیز چنین دیدگاهی دارند (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۴۳؛ مروارید، ۱۴۱۸، ص. ۶۸؛ ذهنی، تهرانی، ۱۳۵۹، ص. ۲۳۳).

«وجود نامحدود خدا» و «وحدت شخصی وجود» مسئله‌هایی نزدیک به یکدیگر هستند که اولی با پژوهش‌های فراوانی روبه‌رو شده و دومی مغفول مانده است. حجم اندک نوشته‌ها ضرورت پژوهش در این باره را روشن می‌کند. در میان منابع محدود یادشده نیز هیچ یک عدم تناهی را از دیدگاه اهل بیت (ع) بررسی نکرده‌اند و این نکته ضرورت پژوهش کنونی را دوچندان می‌کند. نویسندگان در نوشته‌های دیگر، بحث عدم تناهی را از دیدگاه عارفان و حکمت متعالی بررسی کرده است و در این نوشتار، فقط دیدگاه اهل بیت را بررسی خواهد کرد. روشن است که بررسی این موضوع پیچیده و تطبیق دیدگاه‌های فلسفی، عرفانی و دینی، در یک نوشتار نمی‌گنجد و نیازمند مقاله‌های جداگانه است.

خوانش‌های گوناگون از نامحدودبودن خداوند

نامحدود از جهت‌های گوناگون دسته‌بندی‌هایی گوناگون می‌پذیرد که بررسی آنها، تصویری موشکافانه‌تر از حقیقت نامحدود به دست می‌دهد. یکی از مهم‌ترین آنها تقسیم نامحدود به «عدی»، «مدی»، «شدی» و «سعی» است. «نامحدود عدی» چیزی است که از نظر شماره نامتناهی باشد؛ مانند شماری نامتناهی از جوهرهای جسمانی، مثالی

و عقلی. «نامحدود مدی» چیزی که از نظر زمان نامتناهی باشد؛ مانند ماده اولی، جوهرهای مثالی، عقلی و ذات الهی.^۱ متلکم، فیلسوف و عارف در انتساب نامحدود عدی و مدی به خداوند هم‌داستان هستند؛ اما بیشتر متکلمان نامتناهی‌بودن خدا را فقط به عدی و مدی محصور می‌کنند و فراتر از آن را ناروا می‌شمارند (جرجانی، ۱۳۲۵، ج. ۱۳۹/۴-۱۳۸). معنای این سخن آن است که فعل‌های الهی شماری نامتناهی دارند که در زمانی نامتناهی استمرار می‌یابند؛ اما خود ذات و وجود الهی از نامتناهی‌بودن مبرا است. این دیدگاه پیامدهایی ناروا دارد (بنگرید به: جعفریان و گرجیان، ۱۳۹۳، صص. ۵-۳۴).

«نامحدود شدی» چیزی است که در بالاترین رتبه نظام تشکیکی قرار دارد؛ بنابراین، از نظر شدت وجود و تأثیرگذاری حد و مرزی ندارد؛ مانند خداوند. ملاصدرا و پیروان مکتب او به عدم تناهی عدی، مدی و شدی خداوند تصریح می‌کنند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۶۹/۱؛ ملاصدرا، ۱۳۰۲، ص. ۱۶۷)؛ زیرا فعل‌هایی نامحدود دارد، در همه زمان‌ها حاضر است و برترین مرتبه نظام تشکیکی است. در نهایت، «نامحدود سعی» به معنای گستره وجودی بی‌کرانی است که همه جایگاه‌های وجودی را پُر کرده و به هیچ مرزی محدود نشده باشد. این معنا در آثار متکلمان و فیلسوفان مشاء دیده نمی‌شود؛ اما عارفان بارها از آن سخن رانده‌اند. صدرالمُتألهین نیز آنجا که اوج می‌گیرد و دیدگاه پایانی خود را بیان می‌دارد، از سعی نامتناهی حق سخن می‌گوید (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۲۹۲/۲، ۳۰۱).

نامحدود عدی و مدی مورد توافق همه لندیشمندان سنت اسلامی هستند و درباره آنها فراوان بحث شده است؛ بنابراین، پژوهش پیش رو این دو را از کانون توجه خویش بیرون می‌نهد. نامحدود شدی در نوشته‌های ملاصدرا به‌خوبی تبیین شده است و نوصدراییان تأییدهایی از سخنان اهل بیت (ع) برای آن به دست داده‌اند؛ اما نامحدود

^۱ مطلق زمان و محدودیت‌های آن به یک معنا مایه اتصاف آنها به نامحدود مدی است. برخلاف ماده اولی که به حقیقت، زمانی نامتناهی دارد.

^۱ شایان یادآوری است که جوهرهای مثالی، عقلی و ذات الهی هیچ گونه حرکت و در نتیجه زمانی ندارند تا به نامتناهی مدی متصف شوند؛ اما سلب

سعی به خوبی تبیین نشده است. تا جایی که خود این اصطلاح در آثار گذشتگان دیده نمی‌شود و فقط محتوای آن، یعنی عدم تناهی وجود، از سوی عارفان و لندکی از فیلسوفان مورد بحث قرار گرفته است. نکته مهم‌تر آنکه تا کنون دیدگاه اهل بیت (ع) در این باره گردآوری و تبیین نشده است؛ در نتیجه، کانون توجه این پژوهش بر نامحدود سعی خواهد بود.

۲- تبیین وجود نامحدود خدا از دیدگاه اهل بیت

نامحدودبودن خداوند واژه‌ای پرشمار (متواتر) در سخنان اهل بیت (ع) است. روایاتی که از نامحدودی وجود الهی سخن می‌گویند چند گونه هستند: برخی نامحدودبودن خدا را بدیهی می‌دانند، برخی توحید را بر پایه نامحدودی اثبات می‌کنند و برخی محدودبودن را ملازم مخلوق بودن معرفی می‌کنند. برخی نیز به گونه کنایی آن را به دست می‌دهند. همه این روایات نیازمند تحلیل‌های موشکافانه هستند تا روشن شود آیا «نفی حد» از خداوند فقط به معنای نفی حدود کمی است؟ یا حدود وجودی را نیز فرا می‌گیرد؟ در ادامه، همه این موارد بررسی می‌شوند.

۱-۲- نامحدودبودن خداوند به مثابه امری قریب به بدیهی

در نگاه اهل بیت (ع)، نامحدودبودن خداوند تا اندازه‌ای روشن، بدیهی و انکارناپذیر است که محدود شمردن او را به منزله نفی یا شناخت نادرستش می‌دانند. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «کسی که خدا را محدود پندارد آفریننده شایسته پرستش را نشناخته است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۷۹). امام رضا (ع) نیز می‌فرماید: «خدا را... تصدیق نکرد آنکه او را متناهی ساخت» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۵). امام کاظم (ع) نیز چنین می‌گوید: «چه ناسزا و فساد بدتر از سخن کسی است که خدا را به... محدودیت توصیف می‌کند» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۹۹).

گروهی دیگر از متن‌های دینی برای نفی برخی از کاستی‌ها همچون زاییده نشدن، مکان‌نامندی و جسم‌نبودن،

از نامحدودبودن خداوند کمک می‌گیرند. حد وسط قرارگرفتن «نامحدودی» نشانه روشنی فزاینده او در مکتب اهل بیت (ع) است؛ زیرا حد وسط باید اجلی و اعراف از نتیجه باشد؛ بنابراین، هر اندازه که جسم‌نبودن خدا روشن است، محدودنبودن او چند برابر روشن خواهد بود. امام صادق (ع) می‌فرماید: «کسی که پندارد خدا در چیزی است... شرک ورزیده... [زیرا] اگر در چیزی باشد محصور [و محدود] می‌شود» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۷۸). امام کاظم (ع) نیز می‌فرماید: «او را با مکانی که در آن قرار گیرد محدود نمی‌سازم» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۸۳) و امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «زاییده نشده تا محدود گردد» (رضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۷۳).

شخصی به امام صادق (ع) می‌گوید: «همانا او را محدود ساختی چرا که وجودش را ثابت کردی». امام پاسخ می‌دهد: «محدودش نساختم و تنها اثباتش کردم؛ زیرا میان اثبات و نفی چیزی نیست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۴/۱). در این روایت نیز نامحدودی خداوند به منزله پیش‌فرضی انکارناپذیر از سوی امام و راوی تلقی شده است. راوی می‌کوشد با تمسک به این پیش‌فرض سخن امام را نقض کند و امام با نفی تلازم بین اثبات خدا و محدودیت او، به نقض راوی پاسخ می‌دهد.

امام صادق (ع) در پاسخ شخصی که «الله اکبر» را به بزرگ‌تری خدا از هر چیز معنا کرد، می‌گوید: «او را محدود ساختی... بگو خدا بزرگ‌تر از آن است که توصیف شود» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۱۷/۱). در اینجا نیز، نامحدودبودن خدا امری بدیهی قلمداد شده است؛ زیرا امام صادق (ع) بی‌هیچ توضیح و استدلالی، از آن برای نفی تفسیر مخاطب بهره می‌جوید و مخاطب هیچ پرسشی در این باره نمی‌پرسد. اگر عدم تناهی خداوند نکته‌ای ناآشنا و نامانوس بود، مورد پرسش قرار می‌گرفت.

۲-۲- اثبات توحید به کمک نامحدودی

روشنی عدم تناهی خداوند تا آنجاست که گاه بنیان توحید

او بر نامحدود بودنش استوار می‌شود. امام رضا (ع) می‌فرماید: «بنیان توحید خداوند ستاندن محدودیت از اوست؛ زیرا عقل‌ها گواهی می‌دهند که هر محدودی مخلوق است» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۲). این سخن به زیبایی از عدم تناهی، توحید را ثلث کرده است؛ زیرا اگر وجود خدا نامتناهی باشد وجود دیگری در میان نیست، و اگر وجود دیگری در میان نباشد خدای دوم فرض‌ناپذیر خواهد بود؛ در نتیجه، او یکتاست. به بیان دیگر، هر مخلوقی محدود است؛ در نتیجه، خداوند نامحدود است و جایی برای غیر نمی‌گذارد. در نهایت، غیر از او وجودی نیست تا شریک او باشد. این رویکرد در سخنان عارفان و صدرالمألهین زیاد دیده می‌شود؛ زیرا ایشان نیز عدم تناهی خدا را گواه وحدت شخصی او می‌گیرند و از این راه، توحید ویژه خود (وحدت وجود) را ثلث می‌کنند. جالب آنکه اهل بیت (ع) اثبات توحید به کمک عدم تناهی را توحیدی خالص می‌دانند که شایسته موشکافی است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «خداوند پایان کسی است که او را پایان‌مند می‌پندارد... آفریننده اشیا به حد ویژه‌ای موصوف نمی‌شود... و به پایانی منتهی نمی‌گردد جز اینکه خدا غیر اوست... این حکم توحید خالص است. پس آن را بشنوید و تصدیق و تفهیم کنید» (صدوق، ۱۳۹۸ق، صص. ۱۴۳، ۱۹۲).

۲-۳- تلازم محدود بودن و مخلوق بودن

برخی از سخنان اهل بیت (ع) گویای آن هستند که محدود بودن هر چیز ملازم با مخلوق بودن اوست. امام رضا (ع) می‌فرماید: «هرچه حد داشته باشد آفریده خداست... بدان، یگانه‌ای که پاینده بی‌اندازه و نامحدود است آفریدگانی اندازه‌مند و محدود آفرید» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۳۸). «بنیان یگانگی خداوند ستاندن محدودیت از اوست؛ زیرا عقل‌ها گواهی می‌دهند که هر محدودی مخلوق است» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۲). اکنون که محدودیت مساوی با مخلوق بودن است، چیزی مانند خدا

که مخلوق نیست، محدود نیز نخواهد بود.

۲-۴- نامحدود دانستن خداوند از سوی خدا و پیامبران
از دیدگاه اهل بیت (ع)، نامحدودی خدا چیزی نیست که فقط پیروان اسلام به خدا نسبت داده باشند. خود خداوند و پیامبران پیشین (ع) نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۵۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۴۱).

۲-۵- معنای دقیق نفی حد از خداوند

تا کنون روشن شد نامحدودی خداوند از دیدگاه اهل بیت (ع) امری بدیهی و روشن است. اکنون این پرسش رخ می‌نماید که چرا برخی از متکلمان و دین‌پژوهان همچنان از نامحدود دانستن وجود الهی می‌گریزند. آیا آنها این روایات را ندیده‌اند؟ یا نادیده گرفته‌اند؟ یا توجیه دیگری دارند؟ راز گریز برخی از متکلمان از این‌گونه روایات آن است که اگر آنها را بپذیرند باید همچون عارفان به وحدت شخصی وجود اقرار کنند. از آنجا که متکلم تصویری دقیق از وحدت شخصی ندارد و آن را مایه گمراهی و کفر می‌شمارد، می‌کوشد این دست روایات را نادیده بگیرد. یا ادراک آن را فراتر از ذهن بشر بداند و علم آن را به اهلش واگذار کند؛ این در حالی است که اهل بیت (ع) این سخنان را برای مردم بیان کرده و سفارشی به پنهان کردن آنها از توده مردم نمروده‌اند. اکنون پرسش اینجاست که یک پیشوای دینی معصوم چرا سخنی را که در فهم بشر نمی‌گنجد برای آنها بیان می‌کند؟!

برخی از مخالفان که پاسخی برای پرسش یادشده ندارند، راه دیگری برای نپذیرفتن وجود نامحدود خدا در پیش می‌گیرند و می‌گویند نفی حد از خداوند به معنای سلب محدودیت‌های کمی است. خداوند از آنجا که جسم نیست کم ندارد و از آنجا که کم ندارد، محدودیت‌های کمی بر او صدق نمی‌کنند. به دیگر سخن، سلب حد از خداوند مانند سلب کوری از دیوار است که معنایش آن نیست که دیوار بینا باشد، بل معنای درست آن است که

دیوار صلاحیت حمل کوری (و نیز بینایی) را ندارد. خداوند نیز صلاحیت حمل محدودیت (و نیز نامحدودی) را ندارد؛ زیرا جسم نیست که به این گونه امور متصف شود. به زبان فنی منطقی، نسبت میان محدودیت و نامحدودی، ملکه و عدم است، نه تناقض؛ از این رو، ارتفاع آنها از موضوع‌هایی فاقد صلاحیت مانند خدا رواست (بنگرید به: میلانی، ۱۳۸۹، صص. ۱۵۰-۱۰۹؛ میلانی، ۱۳۷۷، صص. ۱۶۰-۱۶۶). در پاسخ این دیدگاه چند نکته تقدیم می‌شود:

نکته یکم: واژه‌ها برای روح معنا قرارداد شده‌اند، نه مصداقی ویژه. برای نمونه، واژه «چراغ» اگر برای مصداق نخستین آن قرارداد شده بود، بر چراغ‌های الکترونیکی امروز به حقیقت صدق نمی‌کرد؛ در حالی که ما واژه «چراغ» را حقیقتاً برای آنها به کار می‌بریم. صدق چراغ بر مصداق‌های گوناگون با ویژگی‌های مختلف نشانه قرارداد آن برای معنایی است که در همه مصداق‌ها نهفته است؛ یعنی «ابزار نورافشانی»؛^۱ از این رو، جای شفگی نیست اگر انسان کاملی چراغ هدایت یا ترازوی انسانیت نامیده شود. گواه درستی این ادعا آن است که امام صادق (ع) نیز در پاسخ فردی که از شنیدن و دیدن خداوند پرسیده بود، رویکرد پالایش معنا از محدودیت‌های مصداق مادی و انتساب روح معنا به خداوند را در پیش می‌گیرد (صدق، ۱۳۹۸ق، صص. ۱۴۴-۱۴۵). اکنون واژه «حد» برای برش و پایان‌مندی یک چیز قرارداد شده است. پایان‌مندی برای جسم‌های مادی و مثالی مصداقی کمی خواهد داشت؛ اما برای گوهرهای مجرد به معنای گستره‌ای از معقول‌هاست که در احاطه هر مجردی قرار می‌گیرد. در نهایت، واژه «حد» برای متن وجود به معنای شدت و گستره‌ای است که وجود شی از آن بهره‌مند است؛ از این رو، ادعای برخی از متکلمان که محدودی و نامحدودی را عدم و ملکه و

قابل رفع از خداوند می‌شمارند، مغالطه‌آمیز است؛ زیرا ایشان فقط مصداق کمی و مادی حد را تصور می‌کنند و می‌گویند: خداوند نه محدود است و نه نامحدود. آری، معنای کمی حد ملکه و عدم است که از خداوند قلیل رفع است. بوعلی سینا پیشاپیش این نکته را دریافته بود (بوعلی سینا، ۱۴۰۴ق، ب، ج. ۲۰۹/۱)؛ اما موضوع بحث معنای کمی حد نیست، بلکه معنای وجودی آن است. مسئله اینجاست که واژه «حد» معناهای دیگری دارد که فرامادی و وجودی هستند. این مصداق از محدود و نامحدود تقیضین هستند که ارتفاع آنها نارواست؛ از این رو، وجود الهی یا محدود است یا نامحدود. از آنجا که محدودیت ذات الهی تالی فاسدهای فراوانی همچون مخلوق‌بودن را در پی دارد، در نتیجه وجود الهی نامحدود خواهد بود.

نکته دوم: در سخن امام صادق (ع) که فرمود: «محدودش نساختم و تنها اثباتش کردم» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۴/۱) هرگز معنای کمی و مادی واژه «حد» موضوع بحث نیست؛ زیرا در آنجا اثبات وجود خدا و توصیف او به وجود، از سوی شنونده، به معنای محدود کردن ذات الهی قلمداد شده است.^۲ از این رو، راوی می‌پرسد: «آیا این اثبات به تحدید خدا نمی‌انجامد؟» و امام پاسخ می‌دهد: «وجود» از جمله اوصافی نیست که توصیف خدا به آنها مایه محدود کردن اوست. چنانکه از فضای گفت‌وگو پیداست، واژه «حد» هیچ ارتباطی با حدود مادی و کمی ندارد و به اصل وجود او مربوط می‌شود؛ بنابراین، محصور کردن نامحدودی در معنای کمی رویکردی نارواست.

نکته سوم: اگر سلب حد از خداوند فقط به معنای سلب حدود کمی باشد، روایاتی که برای سلب تجسم و مکان‌مندی از نامحدودی خدا کمک می‌گیرند، دوری خواهند بود؛ زیرا سلب محدودیت‌های جسم (مانند مکان‌مندی) از خدا در گرو سلب حد از اوست، و سلب

^۱ برای بررسی دیدگاه «قرارداد واژه برای روح معنا» بنگرید به: (غزالی، ۱۴۰۹ق، ص. ۳۶؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳ق، ص. ۹۷؛ کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج. ۳۱-۳۲/۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۱-۱۰/۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۳۹).

^۲ برخی از سخنان اهل بیت (ع) از توصیف خدا نهی کرده و آن را به مثابه تحدید او شناخته‌اند. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «كَمَالُ تَوْحِيدِهِ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ... فَمَنْ وَصَفَ اللَّهَ فَقَدْ حَدَّهُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۴۰/۱).

آنچه بیان شد، برخی از سخنان اهل بیت (ع) بود که به گونه روشن و بی‌پرده دیدگاه ایشان را درباره وجود نامحدود خدا به دست می‌داد؛ اما برخی از سخنان دیگر هستند که به گونه پوشیده، کنایی و ضمنی این معنا را ارائه می‌دهند. در ادامه، مهم‌ترین روایات این گروه بررسی می‌شوند.

۱-۳- کنایه «تعین‌ناپذیری» از نامحدودی وجودی

خداوند

بسیاری از سخنان اهل بیت (ع) گویای آن هستند که ذات حق از هر گونه قید و تعینی رهاست. قید و تعین هرگز با عدم تناهی وجود نمی‌سازد. هر تعینی او را از گستره بی‌پایانش نگاه می‌دارد و در قلمرو ویژه‌ای می‌گنجاند؛ در نتیجه، تعین‌ناپذیری ملازم با نامحدودی یک وجود است؛ بنابراین، روایات‌های تعین‌ناپذیری به گونه کنایی، سعه نامحدود وجود الهی را به دست می‌دهند. اکنون محتوای برخی از این روایات‌ها بررسی می‌شود.

امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «خداوند خودش را به من شناساند و یافتم که هیچ چیز همانند او نیست. در عین دوری نزدیک و در عین نزدیکی دور است. جز او کسی چنین نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۸۵). «او درون همه چیز است، بی‌آنکه با چیزی بیامیزد و از هر چیزی بیرون است، بی‌آنکه از آن جدا گردد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۰۶). «همانندی به بدن‌ها و روح‌ها را از او بستانید و خدا را به خودش شناسید» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۸۸). این سخنان نورانی شناخت خدا را به ستلندن تعین‌های آفریدگان از او گره می‌زنند. از آنجا که هر تعینی یا مادی است یا مجرد، نفی هر دو تعین مادی (بدن) و مجرد (روح) به معنای نفی همه تعین‌هاست؛ بنابراین، خداوند به هیچ تعینی متعین نیست. چنانکه نزدیکی و حضور در اشیا را در عین دوری و نبود در اشیا داراست. وجودی که تعین

حد از او به معنای سلب محدودیت‌های جسم است. این دست روایات فقط هنگامی درست هستند که سلب حد از خدا معنایی وجودی (غیرکمی) داشته باشد. در این فرض، می‌توان گفت وجود خداوند نامحدود است. وجود نامحدود هیچ گونه حدی ندارد. وجودی که هیچ گونه حدی ندارد حدهای کمی نیز ندارد. وجودی که حدهای کمی ندارد جسمانی و مکان‌مند نیست.

افزون بر این، برخی از سخنان اهل بیت (ع) به صراحت حد وجودی را از خدا می‌ستانند. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «همه اشیا را آنگاه که آفرید محدود ساخت تا از همانندی اشیا به او و همانندی او به اشیا جدا افتند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۳۵). این روایت محدودیت را به همه آفریدگان نسبت می‌دهد؛ در نتیجه، آفریده‌های عقلی نیز محدود هستند و بی‌گمان محدودیت آنها کمی نیست؛ زیرا جوهرهای عقلی مجرد و کم‌ناپذیر هستند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۴۲۳).^۱ از اینجا می‌توان دریافت «محدود» در سخنان اهل بیت (ع) فقط به معنای محدودیت‌های کمی نیست و برای محدودیت‌های فراکمی نیز به کار می‌رود؛ در نتیجه، نامحدود نیز فقط به نامحدود کمی ویژه نشده و در معناهای فراکمی نیز کاربرد دارد. نکته مهم دیگر آنکه این حلیث تناهی آفریدگان را هلیئه تمایز آنها از خدا می‌داند. این سخن به‌روشنی عدم تناهی خداوند را ثابت می‌کند؛ از این رو، امام سجاد (ع) می‌فرماید: «خداوند به محدودیت توصیف نمی‌شود. او برتر از چنین توصیفی است. چگونه به محدودیت توصیف شود چیزی که محدود نشده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۰۰). امیر مومنان (ع) نیز می‌فرماید: «برای خداوند حدی نیست تا به آن پایان یابد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۳).

۳- روایات‌هایی کنایی درباره وجود نامحدود خدا

^۱ «سئل [علی] علیه السلام عن العالم العلوی فقال: صور عاریة عن المواد عالية عن القوة والإستعداد».

ویژه‌ای دارد همواره احکام همان تعیین را داراست؛ از این رو، یا نزدیک است یا دور، یا درون اشیاست یا بیرون، یا مجرد است یا مادی. اما وجودی که همه این ویژگی‌ها را جمع می‌کند تعیین ویژه‌ای ندارد. همین بی‌تعینی مایه حضور او در همه تعیین‌هاست؛ به گونه‌ای که به قید هیچ یک در بند نمی‌شود و حد هیچ کدام را ندارد.

امام رضا (ع) نیز می‌فرماید: «خداوند آغازگر اشیاست بی‌آنکه آغازی داشته باشد. پرسش‌هایی مانند چرا، چگونگی، تا چه زمان، در کجا، به کجا و تا کجا درباره او نارواست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۶). «کیف را کیف نمود و مکان را مکان گرداند. او آفریننده کیف و مکان است، اما خودش کیف و مکانی ندارد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۶۱). این سخنان گویای آن هستند که پدید آوردن چنین تعیین‌هایی به سبب نامتعیین بودن اوست که بستر پیدایش این تعیین‌ها می‌شود. اگر او به هر یک از این تعیین‌ها محدود بود، چنین تولدایی پیدا نمی‌کرد؛ در نتیجه، نامحدودی وجود خداوند مایه بی‌تعینی است و بی‌تعینی‌اش سبب پیدایش تعیین‌های گوناگون می‌شود.

بی‌تعینی و سریان‌مندی خداوند حضور او در همه اشیا را نشان می‌دهد. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «او همه جا هست؛ محیط به ما و همراه ماست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۳۰/۱). «هر چیزی را پُر کرده و در عین حال، غیر از اوست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲۸/۲۵). امام کاظم (ع) نیز می‌فرماید: «هیچ جا از او تهی نیست و هیچ جا را اشغال نکرده و در چیزی حلول ننموده... میان خدا و آفرینش پرده‌ای جز آفریدن نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۷۹). بر پایه این سخنان، حضور خداوند در همه جاها و جایگاه‌ها بدون رنگ‌پذیری و اشغال آنهاست؛ یعنی به تعیین آنها متعین نیست و هیچ تعیینی ندارد؛ از این رو، حضورش در همه جا یکسان است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «هیچ جا از او تهی نیست... و به هیچ جا نزدیک‌تر از جای دیگر نیست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۲۶/۱). وجود نامتعیین به یک معنا حامل تعیین‌هاست؛ چنانکه با سریان خویش

تعیین‌های گوناگون را آشکار می‌کند. امام رضا (ع) می‌فرماید: «خداوند در کتاب‌هایش خود را محمول نخوانده است، بلکه خود را حمل‌کننده دریا و خشکی و نگهدارنده آسمان و زمین از فروریزی خوانده است. محمول ماسوی‌الله است... عرش و آنانکه حملش می‌کنند و آنانکه پیرامونش هستند، خداوند حمل‌کننده و نگهدارنده همه آنهاست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۳۰/۱).

یکی از پیامدهای نامتعینی خداوند جمع اضداد است. شئی نامتعیین از آنجا که در هیچ تعیینی نمی‌گنجد، همه تعیین‌ها را در خود گرد می‌آورد. رنگ‌ناپذیری او از تعیین‌ها این بستر را برای او آماده می‌کند که در عین جمع اضداد، از بطلان تقابل دو ضد رها شود؛ زیرا رنگ اضداد را نمی‌پذیرد تا تراحم آنها او را به بطلان بکشاند. امیر مومنان (ع) نیز می‌فرماید: «خدایا تو همراه سفر و جانشین در خاندانی و این دو را جز تو کسی جمع نمی‌کند زیرا آنکه جانشین است همراه نیست و هر که همراه است جانشین نیست» (رضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۸۶). «درونی بودن از آشکاری او نمی‌کاهد و آشکاری از درونی‌بودنش نگاه نمی‌دارد. نزدیک است و دور، والا است و نزدیک» (رضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۰۹). «با برقراری تضاد میان اشیا می‌رساند که خود ضدی ندارد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۳۸/۱).

۲-۳- کنایه «اولیت و آخریت» از وجود نامحدود خداوند

اهل بیت (ع) در سخنان بسیاری خداوند را اول (ازلی) و آخر (ابدی) خوانده‌اند. برای نمونه، امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «سپاس خدایی را که اول است و پیش از او چیزی نیست؛ آخر است و پس از او چیزی نیست؛ ظاهر است و روی او چیزی نیست؛ باطن است و پشت او چیزی نیست» (رضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۱۴۰). «پروردگارم پیش از هر پیشی است و خود پیشی ندارد. پس از هر پسی است و خود پسی ندارد. همه پایان‌ها نزد او پایان‌پذیرند و او پایان‌بخش همه پایان‌هاست» (کلینی،

۳-۳- کنایه «بساطت» وجود نامحدود خداوند

اهل بیت (ع) در برخی از سخنان خویش، خداوند را بسیط دانسته‌اند و تأکید می‌کنند او از هر گونه ترکیب و تألیفی پیراسته است. این سخنان با تأمل بیشتر می‌توانند نامحدودی را به دست دهند؛ زیرا بساطت به معنای ستاندن هر گونه ترکیب است؛ بنابراین، وجود خدا مانند اشیای ممکن نیست که از وجود و ماهیت ترکیب شده باشد؛ بنابراین، گستره وجودی او به حد و مرزی پایان نمی‌پذیرد و نامحدود است.

امیر مومنان (ع) می‌گوید: «خداوند حقیقت بسیطی است که نه در خارج، نه وهم و نه عقل، تقسیم نمی‌پذیرد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، صص. ۸۳-۸۴). یکی از معنای ترکیب عقلی ترکیب از وجود و ماهیت و ترکیب از وجود و عدم است. نفی ترکیب عقلی به معنای نفی همه این ترکیب‌ها و اثبات وجود نامحدود خداست. امام جواد (ع) نیز می‌فرماید: «او خدایی است که با هیچ گونه اختلاف و ائتلافی سازگاری ندارد. اختلاف و ائتلاف ویژه اشیای تجزیه‌پذیر است. پس نباید خدا را موله [مركب] خوانند... اما خداوند نه تجزیه می‌پذیرد و نه با بیشی و کمی به وهم درمی‌آید. هر تجزیه‌پذیری و هر بیش و کم پذیری آفریده است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۹۳). واژه «ائتلاف» در حدیث بالا به معنای برقراری پیوند (الفت) میان چند چیز است. اکنون که خداوند از پیوند (ائتلاف) اشیای گوناگون تحقق نیافته، پس بسیط است. از سوی دیگر، اطلاق واژه «ائتلاف» هر گونه پیوندی را از خدا می‌ستلند؛ حتی پیوند از وجود و عدم؛ در نتیجه، وجود الهی مرزی ندارد تا پس از آن عدمش صادق باشد و نامحدود سعی است.

امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «همانا آفریدگان، میان‌تهی، تأثیرپذیر و مرکب هستند و اشیا در آنها دخالت دارد. اما آفریننده‌ها چیزی در او دخالت ندارد زیرا یگانه، یکتا و بسیط است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۱۰). بساطت

۱۴۰۷ق، ج. ۹۰/۱). نزدیک به این معنا از سوی امام صادق (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۱۶/۱)، امام حسین (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۹۰) و امام سجاد (ع) (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج. ۵۹۹/۲) نیز گفته شده است.

اولیت و آخریت خداوند اگر زمانی معنا شوند «نامحدود مودی» بودن او را به دست می‌دهند؛ اما زمان مقدار حرکت و حرکت ویژگی جسم است؛ بنابراین، خداوند که جسمانی نیست، زمانی نیز نیست. نازمان‌مندی خداوند از سوی خود اهل بیت (ع) نیز تأکید شده است. امام حسین (ع) می‌فرماید: «قدم خداوند زمانی نیست» (حرانی، ۱۳۶۳ق، ص. ۲۴۴). امام کاظم (ع) نیز می‌فرماید: «خدای تبارک و تعالی همواره بدون زمان و مکان بود و اکنون نیز چنین است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۷۹). امام رضا (ع) چنین می‌فرماید: «زمان‌ها خدا را همراهی نمی‌کنند و مکان‌ها او را در بر نمی‌گیرند» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۷). «اشیا با زمان‌مندی‌شان خبر می‌دهند که زمان‌مندکننده آنها [یعنی خدا] خود، زمان‌مند نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۸). این دست روایات به روشنی نشان می‌دهند اولیت و آخریت خداوند زمانی نیست.

بنابراین، اگر روایات اولیت و آخریت زمانی معنا شوند، به ذات الهی نسبت پیدا نمی‌کنند، بلکه به ساحت فعل الهی (آفرینش) ویژه می‌شوند و عدم تناهی مودی را به دست می‌دهند؛ اما اگر وجودی معنا شوند «نامحدود شدی» و «نامحدود سعی» را نتیجه می‌دهند؛ زیرا اول‌بودن یک وجود گاه به معنای جای‌گیری او در برترین مرتبه نظام هستی است که گویای شدت و کمالات نامتناهی اوست، و گاه به معنای سعه وجودی بی‌پایانی اوست که همه متن‌های وجودی را فرا می‌گیرد و از هیچ جایگاه وجودی فروگذار نمی‌کند. امام خمینی در تفسیر آیه «هو الاول و الآخر و الظاهر و الباطن» (حدید: ۳) می‌گوید: «مراد آن نیست که همه چیز از اوست، بلکه مراد آن است که همه چیز اوست» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲ق، ص. ۱۵۵)؛ یعنی هویت غیبی حق وجود نامحدودی دارد که همه چیز را در بر گرفته است.

ذات الهی تا جایی روشن است که امیر مومنان (ع) برای نفی حرکت از خداوند به بساطت آن توجه می‌دهد: «حرکت و سکون بر او جاری نمی‌شود... وگرنه ذاتش گونه‌گون و کنهش تجزیه خواهد شد» (رضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۷۳). امام علی (ع) می‌گوید که حدناپذیری و بساطت الهی از سوی پیامبران پیشین نیز تأکید شده است (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۲). روایت‌های گویای بساطت خداوند بسیارند که به این اندازه بسنده می‌شود.

۳-۴- کنایه «صرافت» از وجود نامحدود خداوند

صرافت وجود خدا یکی از نکاتی است که در سخنان اهل بیت (ع) به آن اشاره شده است. این ویژگی نیز به گونه‌ی کنایی می‌تواند عدم تناهی وجود خدا را به دست دهد. توضیح آنکه اگر چیزی بخواند تنه‌ی و تکرار داشته باشد، نیازمند الحاق اموری بیرونی است که مایه‌ی اختلاف و در نتیجه، تنه‌ی و تکرار آن چیز شود. برای نمونه، حقیقت انسانیت، اگر با عوارضی همچون علم و جهل همراه شود، به انسان عالم و انسان جاهل دسته‌بندی خواهد شد؛ بنابراین، به کمک این عوارض بیرونی تنه‌ی و تکرار به انسانیت راه می‌یابد؛ اما صرف انسانیت، بدون هیچ امر بیرونی، هرگز تنه‌ی و تکرار را بر نمی‌تبلد. اکنون، وجود الهی، صرف و محض است و از هر امر بیرونی پیراسته است. چنین وجودی یگانه است و تنه‌ی و تکرار ندارد. اکنون که او تنها وجود عالم است، هیچ وجود دیگری در عرض و طول او نیست تا وجود او را محدود کند؛ از این رو، گستره‌ی وجودی او نامحدود است. اکنون برخی از روایات‌هایی که از صرافت وجود خدا سخن می‌گویند بیان می‌شوند.

امیر مومنان (ع) برای وحدت خداوند چهار معنا مطرح می‌کند: ۱. وحدت عددی. ۲. وحدت جنسی. ۳. وحدت یکتایی (بی‌همتایی). ۴. بساطت. ایشان معنای یکم و دوم را ناروا و دو معنای بعدی را درست می‌داند. سپس برای نفی معنای دوم می‌فرماید: «چیزی [خدایی] که تنه‌ی ندارد در

وادی اعداد وارد نمی‌شود» (صدوق، ۱۳۹۸ق، صص. ۸۳-۸۴)؛ بنابراین، خداوند وجودی است که تنه‌بردار نیست و چیزی که تنه‌ی برنتابد ضرورتاً صرف است.

امام رضا (ع) نیز درباره‌ی دوناپذیری وجود خداوند می‌فرماید: «خداوند نوآور یگانه متحقق اول، همواره یگانه‌ای است که چیزی با او نیست، فردی است که دومی همراهش نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۳۵). دو فراز «واحدلاً لا شیء معه» و «فرداً لا ثانی معه» یادآور قاعده‌ای عقلی است که می‌گوید: «صرف الشیء لا یتثنی و لا یتکرر». اینکه وجود خداوند دو بر نمی‌تبلد و چیزی همراه او نیست، به سبب صرافت وجود الهی است. وجود صرفی که با هیچ بیگانه‌ای در نیامیخته است، دلیلی برای تکرار و تنه‌ی ندارد.

۴- اثبات وجود نامحدود خدا از دیدگاه اهل بیت

اهل بیت (ع) گاه وجود نامحدود خدا را اثبات کرده و استدلال‌های برپا کرده‌اند که ساختاری مشابه دارند. اگرچه این ساختار اندکی به قاعده‌ی «بسیط الحقیقه» نزدیک است، تفاوت‌هایی مهم با آن دارد. تا جایی که نگارنده جست‌وجو کرد، چنین ساختاری تا کنون از سوی فیلسوفان و عارفان ارائه نشده است. امام رضا (ع) می‌فرماید: «خداوند حدی ندارد... زیرا هر محدودی به حدهایی پایان می‌پذیرد. هنگامی که محدود بود می‌تواند افزایش یابد. هنگامی که بتواند افزایش یابد می‌تواند ناقص باشد. پس او نامحدود است و افزایش و کاهش ندارد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۵۲). امام صادق (ع) با همین بیان نتیجه می‌گیرد اگر خدا محدود باشد مخلوق خواهد بود (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۹۹)، که این خلف فرض و تناقض است. امام جواد (ع) نیز همین راهکار را برای اثبات قدرت نامتناهی خداوند به کار می‌برد (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۹۴). قالب منطقی برهان، با اندکی تصرف و تشریح، چنین است:

(۱) وجود محدود دارای متنی است که با حدهایی پایان می‌پذیرد.

به جدایی از موصوف و هر موصوفی به جدایی از صفت گواهی می‌دهد... پس هر که خدا را توصیف کند او را محدود ساخته و هر که محدودش سازد او را شمارش نموده و هر که شمارش نماید از لیتش را باطل کرده است» (صدق، ۱۳۹۸ق، ص. ۵۷). امام مجتبی (ع) نیز می‌فرماید: «سپاس خدایی را که... گوناگونی ویژگی‌ها ندارد تا متناهی گردد» (صدق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۵).

افزون بر این برهان، که شیوه‌ای ابتکاری داشت، روایت‌های دیگری هست که نزدیک به برخی از برهان‌های فلسفی است؛ برهان‌هایی که پیش‌تر از سوی فیلسوفان و عارفان ارائه شده‌اند؛ مانند قاعده «بسیط الحقیقه»، قاعده «صرف الشی»، برهان صدیقین و مسئله بازگشت علیت به تشأن. بررسی و تحلیل این روایات به پژوهشی جداگانه نیاز دارد.

۵- پیامدهای وجود نامحدود خدا از دیدگاه اهل بیت

پذیرش وجود نامحدود الهی که در این پژوهش «نامحدود سعی» نامیده شد، پیامدهایی در سخنان اهل بیت (ع) دارد که بررسی آنها به تبیین بهتر این دیدگاه کمک می‌کند. اکنون مهم‌ترین پیامدها بررسی خواهند شد.

۵-۱- وحدت شخصی وجود

همه روایت‌هایی که از نامحدودی و بی‌تعینی وجود خداوند سخن راندند، می‌توانند با درنگی بیشتر وحدت شخصی را به دست دهند؛ اما اکنون روایت‌هایی که مستقیم به اثبات وحدت شخصی می‌انجامند بررسی می‌شوند. اهل بیت (ع) در نیایشی می‌فرمایند: «هرچه دیده می‌شود و نمی‌شود نابود (هالک) اند مگر روی خدا. حکم برای اوست و به او بازمی‌گردند. پاک است خدایی که به جبروتش بر هر چیزی قاهر است» (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۶۳/۱). این معنا در برخی از آیات قرآن نیز ارائه شده

(۲) چیزی که به حدّهای پایان پذیرد، می‌تواند حدّهایی گسترده‌تر از حدّهای کنونی داشته باشد.

(۳) $1+2=$ وجود محدود دارای متنی است که می‌تواند حدّهایی گسترده‌تر از حدّهای کنونی داشته باشد.

(۴) چیزی که بتواند حدّهایی گسترده‌تر از حدّهای کنونی داشته باشد، افزایش‌پذیر است.

(۵) $3+4=$ وجود محدود دارای متنی است که افزایش‌پذیر است.

(۶) چیزی که افزایش‌پذیر است، ناقص است.

(۷) $5+6=$ وجود محدود ناقص است.

(۸) وجود ناقص نیازمند وجودی کامل است که نقص او را بردارد.

(۹) $7+8=$ وجود محدود نیازمند وجودی کامل است که نقص او را بردارد.

(۱۰) هرچه نیازمند باشد معلول است.

(۱۱) $9+10=$ وجود محدود معلول است.

(۱۲) هیچ معلولی خدا نیست.

(۱۳) $11+12=$ وجود محدود خدا نیست.

(۱۴) خداوند وجودی محدود نیست (عکس موافق مقدمه ۱۳). وجود خدا مفروض این برهان است و اگر بر پایه مقدمه ۱۳ محدود نباشد، پس نامحدود است.

برهان بالا از سوی روایت‌های دیگری تأیید می‌شود. برای نمونه، روایت‌هایی که صفات‌های زائد را از خدا نفی می‌کنند مؤید این برهان هستند؛ زیرا صفات‌هایی که از ذات الهی نفی می‌شوند، (بنا بر فرض) صفات‌هایی هستند که بر ذات الهی افزوده شوند و با او اتحاد مصداقی نداشته باشند؛ بنابراین، اتصاف ذات به چنین صفات‌هایی به معنای افزودن چیزی بر اوست که نقص و نیاز او را پیش از این افزایش نشان می‌دهد. اکنون که ذات الهی نامعلول و بی‌نیاز است، افزایش‌پذیر نیست و در نتیجه، به چنین صفات‌هایی متصف نمی‌شود. امام رضا (ع) اتصاف ذات به چنین صفات‌هایی را به دلیل محدود کردن ذات، ناروا می‌داند: «کمال توحید به نفی صفات‌ها از خداست زیرا هر صفتی

است (قصص ۸۸/ الرحمن ۲۶-۲۷)^۱. کاربست واژه‌هایی همچون «هالک» و «فانی» که اسم فاعل هستند و بر پیوستگی در زمان حال دلالت دارند، گویای آن است که نابودی (فنا) اشیا رخ‌دادی همواره و پیوسته است؛ در نتیجه، همه پدیده‌ها هم‌اکنون فانی هستند و جز روی الهی چیزی تحقق ندارد. روی (چهره) هر چیز جایگاهی است که شی از راه آن خود را آشکار می‌کند و شناسا می‌شود. رخسار شخص تحقیقی افزون بر وجود او ندارد و در نتیجه، پدیده‌ها نیز وجودی برای خود و افزون بر وجود خدا ندارند. آنها فقط نشانه‌ها و نمودهای وجود نامحدود خدا هستند؛ بنابراین، وجود دومی در کار نیست تا وجود خدا را محدود کند و او فقط وجود بی‌کرانه هستی است.

امام باقر (ع) می‌فرماید: «خداوند بود و چیزی جز او نبود؛ نوری که هیچ تاریکی در او نیست... اکنون نیز چنین است و همواره چنین خواهد بود» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۴۱). بر این پایه، همان‌گونه که پیش از آفرینش، خداوند تنها وجود نظام هستی بود، اکنون و تا همیشه نیز او یگانه وجود متحقق در عالم است و وجود دیگری جز او نیست. شاید پنداشته شود: قید «اکنون نیز چنین است و همواره چنان خواهد بود» به فراز «نوری که هیچ تاریکی در او نیست» و فرازهای پس از آن بازمی‌گردد؛ بنابراین، نباید نتیجه گرفت که نفی وجودهای دیگری افزون بر خدا ازلی و ابدی است؛ اما هیچ دلیلی بر انحصار قید یادشده به فراز ویژه‌ای از روایت نیست. این قید ناظر به همه فرازهای روایت است و در نتیجه، فراز مورد استناد نیز از شمول آن بیرون نیست.

امام صادق (ع) به شخصی که خدا را از هر چیزی بزرگ‌تر شمرد، فرمود: «آیا در اینجا چیزی هست که خدا از آن بزرگ‌تر باشد؟!... خدا بزرگ‌تر از آن است که توصیف شود» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۱۳). این استفهام انکاری نشان می‌دهد جز وجود خدا وجود دیگری نیست

تا گفته شود یکی از دیگری بزرگ‌تر است. فقط هنگامی که او وجود واحد شخصی باشد، چنین استفهامی و پاسخ پس از آن روا خواهد بود؛ زیرا اگر وجود دیگری جز خدا در باشد، سنجش بزرگی آن دو روا خواهد بود و می‌توان خدا را به بزرگ‌تری وجودش از وجود دیگر توصیف کرد؛ اما اکنون که چنین توصیفی نارواست، وجود دیگر روا نیست. اکنون که وجودی جز خدا نیست، آفریده‌ها چه جایگاهی دارند؟ عمران صابی این نکته را از امام رضا (ع) پرسید و پاسخ گرفت: «مشیتش، اسمش، صفتش و مانند آن» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۳۳).

۲-۵- نفی تداخل

شاید گفته شود روایت‌های بالا فقط حضور گسترده و بی‌تعیین خدا را به دست می‌دهند، اما دلالتی بی‌پرده بر وحدت شخصی وجود الهی ندارند. اگر دیدگاه «تداخل وجودها» پذیرفته شود یا دست‌کم به عنوان یک احتمال عقلی طرح شود (بنگرید به: نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، صص. ۷-۲۸)، روایت‌های یادشده فقط وجود نامحدود را ثابت می‌کنند و از اثبات وحدت شخصی ناتوان هستند. پاسخ آنکه اهل بیت (ع) از تداخل پرهیز داده‌اند. امام صادق (ع) می‌فرماید: «خداوند از آفرینشش بیرون و آفرینشش از او بیرون است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۲/۱-۸۳). امام رضا (ع) نیز می‌فرماید: «داخل در چیزی نیست [چنان‌که] خارج از چیزی نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۴۰). بر پایه این‌گونه روایت‌ها، تداخل وجود خداوند با آفریده‌ها درست نیست؛ زیرا پیامد تداخل قرارگیری دو وجود در یک جایگاه وجودی است؛ در حالی که روایت‌های یادشده از چنین دیدگاهی پرهیز می‌دهند. به باور فیض کاشانی، خداوند وجودی بحت و بی‌ماهیت است و آفریدگان ماهیت‌های صرف هستند که

^۱ «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ»؛ «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَبَقِيَ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ».

به خودی خود بهره‌ای از هستی ندارند؛ در نتیجه، هر یک از دیگری خالی هستند و هیچ‌گاه در هم نمی‌آمیزند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج. ۳۳۴/۱).

البته روایت‌هایی نیز هستند که از داخل بودن خداوند در اشیا سخن می‌گویند؛ اما این روایت‌ها قیدهایی دارند که تفسیر «تداخل وجودی» را برنمی‌تابند. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «او در اشیاست اما بدون آمیختگی و بیرون از آنهاست بدون جدایی... داخل هر چیزی است اما نه چنانکه چیزی در چیزی داخل است. خارج از هر چیزی است اما نه چنانکه چیزی از چیزی خارج است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۰۶). این سخنان چند نکته مهم در بر دارند: نکته یکم: داخل بودن خدا در اشیا مانند دخول اشیا در یکدیگر نیست؛ در حالی که گویندگان «تداخل وجودی» می‌کوشند با نمونه‌هایی جسمانی، مانند گذر نور از بلور، سخن خود را باورپذیر کنند. بر پایه روایت بالا، این گونه تداخل‌های مادی حتی اگر پذیرفته شوند، هیچ همانندی با حضور گسترده خداوند در آفریدگان ندارند. نکته دوم: دخول و حضور خداوند در اشیا بدون آمیختگی با آنهاست؛ اما «تداخل وجودی» به آمیختگی ساحت حق و خلق می‌انجامد؛ زیرا دو وجود در یک جایگاه وجودی تحقق می‌یابند و دست‌کم در آن جایگاه تمایزی ندارند؛ از این رو، یکی از پیامدهای دیدگاه تداخل حلول حق در خلق است که از سوی اهل بیت (ع) نفی می‌شود. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «در آفرینش حلول نکرده تا گفته شود در آنها کینونت یافته است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۲). نکته سوم: داخل بودن خداوند در اشیا همراه با خارج بودن او از آنهاست. در حالی که بر پایه «تداخل وجودی»، بخش‌هایی از وجود خداوند داخل در وجودهای آفریدگان است، دست‌کم در همان بخش متداخل، هیچ تمایز و خروجی از وجود آفریده ندارد.

روایت‌های بالا بر پایه وحدت شخصی وجود، تفسیری شایسته خواهند یافت؛ زیرا وجود نامحدود الهی در عین حضور در تعین‌های بی‌کران آفرینش، رنگ هیچ یک را

نمی‌پذیرد. وجود نامحدود از آن نظر که نامحدود است، متن همه تعین‌ها را پر می‌کند و باز از آن نظر که نامحدود است، عین هیچ حد و تعینی نیست؛ بنابراین، حضور وجود الهی در اشیا با گونه‌ای خروج همراه است؛ از این رو، نه به آمیختگی حق و خلق می‌انجامد و نه مانند دخول اشیا در یکدیگر است.

۳-۵- نفی حلول

نامحدودی و نامتعینی خداوند حلول او در آفریدگان را نفی می‌کند. این معنا در برخی از سخنان اهل بیت (ع) نیز اشاره شده است. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «هنگام آفرینش اشیا آنها را محدود ساخت تا از همانندی اشیا با خودش و خودش با اشیا پرهیز کند. در آنها حلول نکرد تا گفته شود در آنها کینونت یافت» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۲).

۴-۵- ادراک ناپذیری کنه ذات

علم چیزی جز احاطه عالم به معلوم نیست؛ اگر عالم به صورت علمی [مفهوم] معلوم محیط باشد، این علم حصولی است، و اگر به وجود خارجی معلوم احاطه داشته باشد، علم حضوری است؛ بنابراین، هیچ علمی از احاطه به معلوم تهی نیست. اکنون که روشن شد وجود الهی نامحدود است، علم تفصیلی به او ناممکن است؛ زیرا احاطه محدود به نامحدود نارواست. البته علم اجمالی، به واسطه ظهور اعظم او، ممکن است؛ اما آگاهی بی‌واسطه به خودش ناشدنی است (بنگرید به: سوری، ۱۳۹۹، صص. ۸۴-۵۹). ادراک ناپذیری کنه ذات مورد تأکید اهل بیت (ع) نیز هست. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «خردهایی که در شناخت لطایف سترگند در پست‌ترین امور او سرگشته‌اند. مبارک است خدایی که همت‌های بلند به او نمی‌رسد و فهم‌های ژرف به او دست نمی‌یابد». امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «هیچ‌کس جز خود او نمی‌داند که او چگونه است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۰۴/۱) و امام جواد (ع) می‌فرماید: «تمثل او بر دل‌ها و تحلیلش نزد خردها، ممکن

نیست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۱۷)؛ از این رو، امام علی (ع) اقرار به ناتوانی از شناخت او را آخرین شناخت ممکن خوانده (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۵۰) و امام رضا (ع) شناخت کنه ذاتش را به مثابه خطا در تشخیص او قلمداد کرده است (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۶).

البته شناخت‌ناپذیری ذات الهی به دلیل دوری یا ناپیدایی او نیست، بلکه از شدت نزدیکی و پیدایی است. تنها پرده‌ای که از دیدار او را جلوگیری می‌کند تعین و محدودیت‌های آفریدگان است. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «پرده‌ها او را پنهان نساخته‌اند. پرده میان او و آفریدگانش خود آفریده‌ها هستند زیرا... محدودکننده و محدود از هم جدایند» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۵۶)؛ بنابراین، خداوند برای آفریده‌ها از روزنه خود آنها تجلی می‌کند و خود این تجلی پرده دیدار اوست. پیامبر خاتم (ص) می‌فرماید: «برای آفرینش تجلی نمود بی‌آنکه دیده شود در حالی که در منظری والا است. پس ویژه شدن به توحید را دوست داشت؛ زیرا به نورش پنهان شد و در بلندایش اوج گرفت و از آفرینش نهان گشت» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۵).

۵-۵- بازخوانی توحید ذاتی

اگر گستره وجود الهی محدود باشد، وجودهای دیگری در عرض یا طول او تحقق می‌یابند. آنگاه احتمال دارد این وجودها نیز خدا باشند و دلیل‌های توحید این احتمال را برمی‌دارند. چنین توحیدی به معنای نفی تکرار و تثبیه حقیقت الوهی است. اما اگر وجود خداوند نامتناهی شد و جز او وجودی در میان نبود، حتی احتمال وجود خدای دوم برچیده می‌شود؛ زیرا عدم تناهی و وحدت شخصی، جایی برای وجود دوم باقی نمی‌گذارد تا احتمال خدا بودن آن داده شود؛ از این رو، عدم تناهی وجود الهی به بازخوانی حقیقت توحید و ارتقای آن می‌انجامد. استوارسازی توحید بر عدم تناهی خداوند از سوی اهل بیت (ع) نیز تأیید شده است. امام رضا (ع) می‌فرماید: «بنیان یگانگی خداوند ستاندن محدودیت از اوست؛ زیرا

عقل‌ها گواهی می‌دهند که هر محدودی مخلوق است» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۲). امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «خداوند پایان کسی است که او را پایان‌مند می‌پندارد... آفریننده اشیا به حد ویژه‌ای موصوف نمی‌شود... و به پایانی منتهی نمی‌گردد جز اینکه غیر اوست... این حکم، توحید خالص است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۴۳). امام رضا (ع) پیرامون دوناپذیری وجود خداوند می‌فرماید: «خداوند نوآور یگانه متحقق اول، همواره یگانه‌ای است که چیزی با او نیست، فردی است که دومی همراهش نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۳۵).

۵-۶- ذات حق به مثابه حقیقتی و رای اسم «الله»

اسم «الله» به معنای «ذات دارنده همه ویژگی‌های کمال» است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱/۱۸۱)؛ یعنی وجودی با شدت نامتناهی که همه کمال‌ها را دارد و هیچ کاستی در او نیست. البته شدت نامتناهی اعم از سعه نامتناهی است. می‌توان مراتبی از نظام هستی (اعلی مرتبه نظام تشکیکی) را نشان داد که شدت وجودی نامتناهی دارد اما سعه وجودی‌اش نامحدود نیست؛ یعنی وجودش در همان مرتبه اعلی گنجد است و مراتب دیگر را فرا نمی‌گیرد؛ بنابراین، اگر وجود خداوند نامحدود سعی نباشد و در جایگاه ویژه‌ای بگنجد، به یقین آن جایگاه برترین رتبه نظام تشکیکی است که در زبان پیشوایان دینی «الله» نامیده می‌شود.

اکنون اگر متنی دینی پیدا شود که حقیقت خداوند را برتر و فراتر از «الله» و «الله» را اسم و نمودی از آن حقیقت بدلند، به این معناست که ذات غیبی حق را همان وجود نامحدود سعی دانسته است. امام صادق (ع) در اشاره به فراتری ذات الهی از اسم «الله» می‌فرماید: «او حقیقتی است که به الله، الرحمن، الرحیم، العزیز و دیگر نام‌ها نامیده می‌شود» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۴۵). فراتر دانستن ذات الهی از ساحت «الله» نکته‌ای است که از سوی عارفان ارائه شده و ملاصدرا در دیدگاه پایانی خویش آن را پذیرفته است (برای توضیح بیشتر بنگرید به: سوری، ۱۴۰۰، صص. ۲۴-۷).

۶- نسبت‌سنجی دیدگاه اهل بیت با نگاه عرفانی

ملاصدرا درباره وجود نامحدود خدا

ذات الهی از دیدگاه صدرالمتهلین وجودی نامحدود است که سعه بی‌پایان و در نتیجه، شدت وجودی بی‌کرانی دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج. ۱۱۰/۶؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳ الف، ص. ۳۳۵). این وجود نامحدود همه جایگاه‌های وجودی را فرا می‌گیرد و هیچ وجود دومی در عرض یا طول خود بر نمی‌تابد؛ بنابراین، وحدت شخصی وجود خداوند در واقع پیامد عدم تناهی اوست (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج. ۳۰۱/۲-۳۰۲؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳ ب، ص. ۵۴؛ ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص. ۵۱). در برابر این نگاه، برخی از فیلسوفان و متکلمان نامحدود سعی را از وجود الهی می‌ستانند. بیشتر متکلمان نامحدودی خداوند را فقط به ساحت فعل‌های او ویژه می‌کنند (جرجانی، ۱۳۲۵ق، ج. ۱۳۸-۱۳۹/۴؛ رازی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۰/۲). برخی فیلسوفان مانند استاد مصباح یزدی خداوند را تنها نامحدود شدی دانسته (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ج. ۳۴۹/۲؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج. ۱۲۹/۲) و برخی مانند استاد فیاضی با اینکه ذات الهی را نامحدود سعی می‌دانند، به دلیل روپنداری «تداخل» از پذیرش وحدت شخصی پرهیز می‌کنند (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲).

بر پایه سخنانی که از اهل بیت (ع) نقل شد، عدم تناهی وجود الهی نکته‌ای بدیهی و تردیل‌ناپذیر است و بنیان توحید خدا بر نامحدودی او استوار می‌شود. ایشان برهانی بی‌سابقه نیز بر نامحدودی خدا به دست داده‌اند. به باور اهل بیت (ع)، نامحدودی وجود خدا پیامدهایی همچون وحدت شخصی وجود، ادراک‌ناپذیری کنه ذات و بازخوانی توحید ذاتی را در پی دارد؛ بنابراین، می‌توان گفت از میان دیدگاه‌های گوناگون، نگاه عرفانی صدرا بیشترین هم‌آهنگی را با دیدگاه اهل بیت (ع) دارد. البته یادآوری چند نکته در اینجا بایسته است: نکته یکم: هماهنگی دیدگاه صدرالمتهلین با اهل بیت (ع) مطلق نیست و می‌توان مواردی جزوی از نابرابری را جست‌وجو کرد؛ اما این لندازه اختلاف در همه دانش‌ها و دانشمندان اسلامی دیده می‌شود؛ بنابراین،

ناهماهنگی‌های جزوی نمی‌توانند برابری کلی دیدگاه صدرا با اهل بیت (ع) را نفی کنند؛ چنانکه در دیگر دانش‌ها و دانشمندان اسلامی نیز تمرکز بر روح کلی اندیشه و هماهنگی آن با دیدگاه پیشوایان اسلام است.

نکته دوم: برخی از روایت‌ها بر جدایی وجود الهی و آفریدگان تأکید دارند که مورد استناد مخالفان ملاصدرا قرار می‌گیرند. این گونه روایت‌ها باید پس از عرضه به دیگر روایت‌ها و برآیندگیری از همه آنها تفسیر شوند؛ زیرا جدایی حق و خلق در خود روایت‌ها تفسیر شده و معنایی که مورد استناد مخالفان قرار می‌گیرد، نکوهش شده است. برای نمونه، امیر مومنان (ع) تأکید می‌کند جدایی حق و خلق، جدایی وصفی است، نه عزلی (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲۰۱/۱)؛ بنابراین، وجود خدا از آفریدگان ستانده نشده تا دو وجود جداگانه تصور پذیرد، بلکه یک وجود است که اگر به حقیقت او روی شود واجب و اگر به تعیین‌های او نگاه شود ممکن نامیده می‌شود. در واقع، روایت‌هایی که مستند مخالفان قرار گرفته‌اند دیدگاه تداخل را نفی می‌کنند (نه دیدگاه صدرا)؛ زیرا بر پایه تداخل، دو وجود در یک جایگاه تحقق یافته‌اند و هیچ دلیلی برای جدایی آنها حتی به گونه وصفی نیست؛ اما بر پایه دیدگاه وحدت شخصی، تنها یک وجود در میان است و نمودهای (ظهورات) بی‌نهایتش که هر یک به وصف‌هایی غیر از دیگری آراسته می‌شوند.

روایت‌های دیگری نیز هستند که مورد استناد مخالفان قرار می‌گیرند؛ مانند این سخن امام باقر (ع): «همانا خداوند از آفرینشش بیرون و آفرینشش از او بیرون است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۱۰۵)، و سخن امام رضا (ع): «داخل در چیزی نیست [چنان‌که] خارج از چیزی نیست» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۴۰). مراد از این سخنان نفی حضور خداوند در اشیا و در نتیجه، نفی وجود نامحدود او نیست، بلکه فقط گونه حضور خداوند را از همانندی به دخول آفریدگان در یکدیگر متفاوت می‌دانند. این گونه روایت‌ها باید در کنار روایت‌های دیگری که در عین پذیرش حضور خداوند در اشیا، این حضور را ناهمانند به دخول اشیا در یکدیگر

می‌دانند، تفسیر شوند. امیر مومنان (ع) می‌فرماید: «او در اشیاست اما بدون آمیختگی و بیرون از آنهاست بدون جدایی... داخل هر چیزی است اما نه چنانکه چیزی داخل در چیزی است. خارج از هر چیز است اما نه چنانکه چیزی خارج از چیزی است» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص. ۳۰۶).

۷- نتیجه

اهل بیت (ع) عدم تناهی وجود خدا را بدیهی می‌دانند و انکار آن را به معنای انکار خداوند قلمداد می‌کنند. همچنین، وجود نامحدود را پایه توحید الوهی می‌دانند. روشنی نامحدودی گاه سبب شده است که آن را به منزله حد وسطی برای زدودن برخی از کاستی‌ها از خداوند به کار برده‌اند. گاه نیز محدودیت را ملازم مخلوق بودن دانسته و این چنین خداوند را از محدودیت کنار دانسته‌اند. افزون بر این، سخنانی که بر نامتعین بودن، بساطت و صرافت وجود خدا تأکید دارند، با تأهل بیشتر، عدم تناهی آن را نیز به دست می‌دهند. اهل بیت (ع) نامحدودی خدا را با برهانی ثابت کرده‌اند که همانندی در سخن حکیمان ندارد. همچنین، پیامدهایی برای آن شمرده‌اند؛ مانند «وحدت شخصی وجود»، «نفی حلول و تداخل»، «ادراکنپذیری کنه ذات»، «بازخوانی توحید ذاتی» و «فرا تر بودن ذات الهی از اسم الله». از میان گروه‌های فکری جهان اسلام، دیدگاه عرفانی ملاصدرا هم‌خوانی بیشتری با دیدگاه اهل بیت (ع) دارد. اگرچه این برابری مطلق نیست، اما برخی از ناسازگاری‌های جزوی به هم‌خوانی کلی زبانی نمی‌رساند.

منابع

قرآن کریم

ابن طاووس (۱۴۰۹ق). *الاقبال الاعمال*. دارالکتب الاسلامیه.
ابن عربی، محیی‌الدین (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*. دارالصادر.
اسپینوزا، باروخ (۱۳۷۶). *اخلاق*. نشر دانشگاهی.
اصفهانی، مهدی (بی‌تا). *تقریرات*. مرکز اسناد آستان قدس، شماره ۱۲۴۸۰.
بوعلی سینا (۱۴۰۴ق. الف). *التعلیقات*. مکتبه الاعلام الاسلامی.

بوعلی سینا (۱۴۰۴ق. ب). *طبیعیات شفاء*. مکتبه آیت‌الله المرعشی.

تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. دارالکتاب الاسلامی.

جرجانی، شریف (۱۳۲۵ق). *شرح المواقف*. الشریف الرضی.
جعفریان، جواد، و گرجیان، محمدمهدی (۱۳۹۳). بررسی مفهوم نامتناهی در کلام و فلسفه اسلامی و اطلاق آن بر خداوند. *حکمت / اسراء*، ۶(۱)، ۳۴-۵.

https://hikmat.isramags.ir/article_8522.html

حرانی، ابن شعبه (۱۳۶۳ق). *تحف العقول*. جامعه مدرسین.
ذهنی تهرانی، جواد (۱۳۵۹). عارف و صوفی چه می‌گویند. بی‌نا.

رازی، فخرالدین (۱۴۰۷ق). *المطالب العالیه من العلم الإلهی*. دارالکتاب العربی.

رحیمی، علی، و بنیانی، محمد (۱۳۹۷ش). معناشناسی نامتناهی در فلسفه و کلام اسلامی. *کلام / اسلامی*، ۱۰۸، ۳۱-۹.

https://www.kalamislami.ir/article_96323.html

رضی، محمدبن حسین (۱۴۱۴ق). *نهج البلاغه*. هجرت.
ژیلسون، آتین (۱۳۶۶). *روح فلسفه قرون وسطی*. انتشارات علمی فرهنگی.

سوری، روح‌الله (۱۳۹۹). تنگنای ادراک ذات الهی در عرفان اسلامی و راه برون‌رفت از آن. *فلسفه*، ۱۸(۲)، ۸۴-۵۹.

<https://doi.org/10.22059/jop.2019.281476.1006445>

سوری، روح‌الله (۱۴۰۰). جایگاه هستی‌شناختی ذات الهی از دیدگاه حکمت متعالیه، عرفان و صوفی‌نمایان و نقد و بررسی آن. *معرفت فلسفی*، ۱۸(۴)، ۲۴-۷.

<http://marefatfalsafi.nashriyat.ir/node/2929>

سوری، روح‌الله (۱۴۰۲). وجود نامحدود خدا از نگاه استاد مصباح و ارزیابی آن بر پایه دیدگاه نهایی صدرالتألهین. *فلسفه و کلام اسلامی*، ۵۶(۲)، ۴۳۵-۴۱۵.

<https://doi.org/10.22059/jitp.2023.365962.523435>

سوری، روح‌الله، و بیگلری، زهرا (۱۳۹۵). مقایسه نامحدود وجودی با نامحدود کئی. *جاویدان خرد*، ۱۳(۱)، ۸۴-۵۹.

https://www.javidankherad.ir/article_38465.html

سوری، روح‌الله، و گرجیان، محمدمهدی (۱۳۹۶). وجود نامحدود خدا بر مبنای قاعده بسیط الحقیقه؛ چالش‌ها و

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). شرح نهائیه الحکمه. مؤسسه امام خمینی.

ملاصدرا (۱۹۸۱ م). سفار. دار احیاء التراث.

ملاصدرا (۱۳۰۲). مجموعه الرسائل التسعة. بی‌نا.

ملاصدرا (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیه. مرکز الجامعی للنشر.

ملاصدرا (۱۳۶۳ الف). المشاعر. کتابخانه طهوری.

ملاصدرا (۱۳۶۳ ب). مفاتیح الغیب. مؤسسه تحقیقات فرهنگی.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۶). مصباح الهدایه إلى الخلفه والولایه. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). تفسیر سوره حمد. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

میلانی، حسن (۱۳۷۷). اوهام پیرامون نامتناهی. کیهان اندیشه، (۷۹)، ۱۶۰-۱۶۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/26767>

میلانی، حسن (۱۳۸۹). خدای نامتناهی فلسفه و عرفان در

ترازوی برهان. سمات، (۳)، ۱۰۹-۱۵۰.

<https://www.sematmag.com/index.php/semat-archive/43-no-3/173-2011-01-21-13-37-19.html>

نبویان، محمد مهدی، و فیاضی، غلامرضا (۱۳۹۴). تداخل

وجودی خداوند و مخلوقات. معرفت فلسفی، ۱۳ (۱)، ۷-۲۸.

<https://marefatfalsafi.nashriyat.ir/node/2513>

Isfahani, M. (n.d.). *Taqrirat*. Markaz-i Asnad-i Astan-i Quds, No. 12480. [In Persian].

Ja'fariyan, J., & Gorjiyan, M. (2014). The Study of the three Applications of Infinitude in the Islamic Theology and Philosophy and its Ascription to Allah. *Esra Hikmat*, 6(1), 5-34.

https://hikmat.isramags.ir/article_8522.html [In Persian].

Jurjani, Sh. (1325 AH). *hahh al-Mawaqif*. al-Sharif al-Radi. [In Persian].

Kulayni, M. (1407 AH). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].

Majlisi, Mb. (1403 AH). *rirar al-Anwar al-'a' li-Durar Akhbar al-'i mmah al-rrharr* Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Persian].

Mesbah Yazdi, M. T. (2004). *mnzzish-i Falsafah (Philosophical Instructions: An Introduction to Contemporary Islamic Philosophy)*. Amir Kabir. [In Persian].

Mesbah Yazdi, M. T. (2012). *hahh ihayat al-*

پاسخ‌ها. قیاسات، ۲۲ (۱)، ۶۴-۲۵.

https://qabasat.iict.ac.ir/article_28944.html

سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۵). مجموعه مصنفات شیخ

اشراق. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدوق، ابن بابویه (۱۳۹۸ ق). التوحید. جامعه مدرسين.

طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن.

جامعه مدرسين.

طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج.

مرتضی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق). مصباح المتعجد و سلاح

المتعبد. فقه الشیعه.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). الامالی. دارالتقافه.

غزالی، محمد (۱۴۰۹ ق). جواهر القرآن و درره. دارالکتب

العلمیه.

فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. انتشارات

صدر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار

الائمة الاطهار. دار احیاء التراث العربی.

مروارید، حسنعلی (۱۴۱۸ ق). تنبیهات حول المبدأ و المعاد.

آستان قدس رضوی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳). آموزش فلسفه. امیرکبیر.

References

Holy Quran

Fayz Kashani, M. (1415 AH). *Tafsir al-Şafi*. Sadr Publication. [In Persian].

Ghazali, M. (1409 AH). *Jawahir al-Qu'`an wa Durrah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Persian].

Gilson, E. (1987). *Rhh-i Falsafah-i Quūūn-i Wuṭṭa (The ppirit of Mediaeval Philosophy)*. Elmi Farhangi Publication. [In Persian].

Harrani, I. Sh. (1363 AH). *huḥaf al-`Uūūl*. Jami'at al-Mudarrisin. [In Persian].

Ibn 'Arabi, M. D. (n.d.). *Al-huthḥat al-Makkiyyah*. Dar Sadir. [In Persian].

Ibn Sina (1404 AH.a). *Al-`a' l'iqat*. Maktabat al-A'lam al-Islami. [In Persian].

Ibn Sina (1404 AH.b). *Al-`abi' iyyat al-Shifa'*. Maktabat Ayatullah al-Mar'ashi. [In Persian].

Ibn Tawus (1409 AH). *Al-Iqbal al-mmmal* Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].

- Souri, R. (2021). The ontological position of the divine nature from the perspective of supreme wisdom, mysticism and Sufi and its criticism. *Ma'rifat Falsafi*, 18(4), 7-24. <http://marefatfalsafi.nashriyat.ir/node/2929> [In Persian].
- Souri, R. (2021). The Problem of the Impossibility of Knowledge of the Divine Essence in Islamic Mysticism and its Resolution. *Philosophi*, 18(2), 131-154. <https://doi.org/10.22059/jop.2019.281476.1006445> [In Persian].
- Souri, R. (2024). The Infinite Existence of God in the View of Master Mesbah and Its Evaluation Based on the Ultimate Perspective of Mulla Sadra. *Philosophy and Kalam*, 56(2), 415-435. <https://doi.org/10.22059/jitp.2023.365962.523435> [In Persian].
- Souri, R., & Biglari, Z. (2016). A Comparison of the Unlimited Existence with the Unlimited Quantity. *Sophia Perennis*, 13(1), 59-84. https://www.javidankherad.ir/article_38465.html [In Persian].
- Souri, R., & Gorjiyan, M. (2017). God's Infinite Existence Based on the Rule of "Basit-ol-Haqiqah": Challenges and Answers. *Qobasat*, 22(3), 25-64. https://qabasat.iict.ac.ir/article_28944.html [In Persian].
- Spinoza, B. (1977). *Ethics*. Nashr-i Danishgahi. [In Persian].
- Suhrewardi, Sh. (1976). *Majm'ah-i Mušannafat-i Shaykh al-Ishraq (Collection of Works of Shaykh al-Ishraq)*. Mu'assasah-i Muṭala'at wa Taḥqiqat-i Farhangi. [In Persian].
- Tabataba'i, M. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qu'an*. Jami'at al-Mudarrisin. [In Persian].
- Tabrsi, A. I. A. (1403 AH). *Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lijaj*. Murtaḍa. [In Persian].
- Tamimi Amidi, A. W. (1410 AH). *Ghurar al-Ḥimamwa Durar al-Kalim*. Dar al-Kitab al-Islami. [In Persian].
- Tusi, M. (1411 AH). *Mihbah al-Mutahajjid wa Silah al-Muta'abbid*. Fiqh al-Shi'ah. [In Persian].
- Tusi, M. (1414 AH). *Al-Amali*. Dar al-Thaqafah. [In Persian].
- Zehni Tehrani, J. (1980). *rri f wa ūūfi Cheh Migdyand dWhat Do the Mystic and Sufi Say?*. n.p. [In Persian].
- Ḥimmah* Mu'assasah-i Imam Khomeini. [In Persian].
- Milani, H. (1998). Awḥam Pīramun-i Namutanahi (Delusions Surrounding the Infinite). *Kihan-i Andishah*, (79), 160-166. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/26767> [In Persian].
- Milani, H. (2010). Khuda-yi Namutanahi: Falsafah wa 'Irfan dar Tarazū-yi Burhan (The Infinite Allah: Philosophy and Mysticism in the Scale of Proof). *Samat*, 3, 109-150. <https://www.sematmag.com/index.php/semat-archive/43-no-3/173-2011-01-21-13-37-19.html> [In Persian].
- Morwarid, H. (1418 AH). *Tanbihat Hawla al-Mab'a' wa al-Ma'ad*. Astan-i Quds-i Raḍawi. [In Persian].
- Mulla Sadra (1302 AH). *Majm'at al-Rasa'il al-Tis'ah*. n.p. [In Persian].
- Mulla Ṣadra (1981). *Al-Shawahid al-Rubūbiyyah*. al-Markaz al-Jami'i lil-Nashr. [In Persian].
- Mulla Sadra (1981). *Asfar*. Dar Ihya' al-Turath. [In Persian].
- Mulla Sadra (1984a). *Al-Masha'ir*. Ketabkhanah-i Ṭahuri. [In Persian].
- Mulla Ṣadra (1984b). *Mafatih al-Ghayb*. Mu'assasah-i Taḥqiqat-i Farhangi. [In Persian].
- Musawi Khomeini, R. (1977). *Mihbah al-Hidayah ila al-Khilafah wa al-Wilayah*. Mu'assasah-i Tanzim wa Nashr-i Athar-i Imam Khomeini. [In Persian].
- Musawi Khomeini, R. (2013). *Tafsir-i rrrah -i r amd (Commentary on rrrah -i Ḥam)*. Mu'assasah-i Tanzim wa Nashr-i Athar-i Imam Khomeini. [In Persian].
- Nabavian, M., & Fayyazi, G. (2016). "Existential Overlapping" of God and Creatures. *Ma'rifat Falsafi*, 13(1), 7-28. <https://marefatfalsafi.nashriyat.ir/en/node/2513> [In Persian].
- Rahimi, A., & Bonyani, M. (2019). Semantics of infinite in Islamic philosophy and theology. *Kalam Eslami*, 27(4), 9-31. https://www.kalamislami.ir/article_96323.html [In Persian].
- Razi, F. (1407 AH). *Al-Maṭalib al-'Aliyah min al-'Ilm al-Ilahi*. Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Persian].
- Razi, M. (1414 AH). *Nahj al-Balaghah*. Hijrat. [In Persian].
- Saduq, I. B. (1398 AH). *Al-wawḥid*. Jami'at al-Mudarrisin. [In Persian].